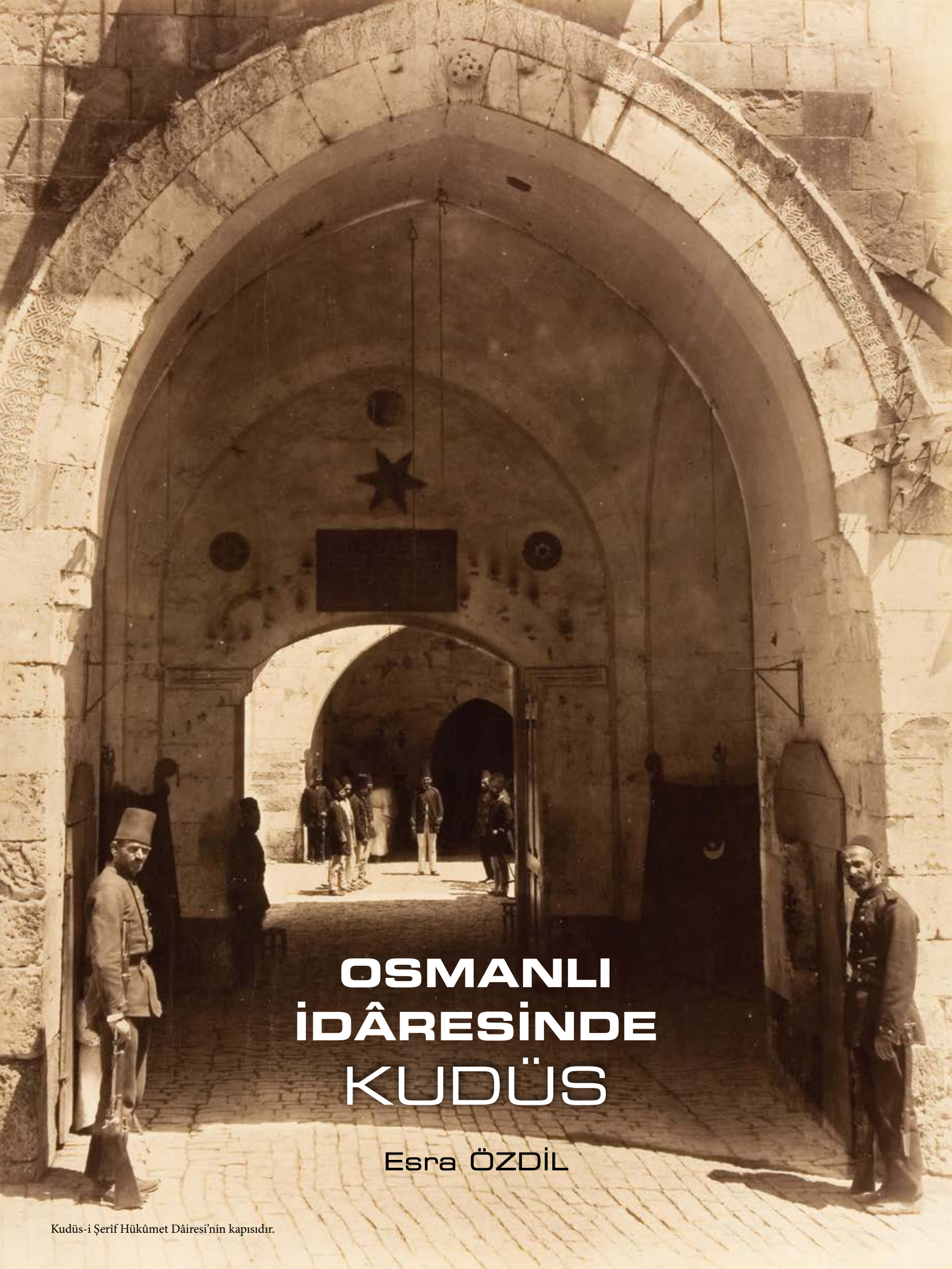

OSMANLI İDÂRESİNDE KUDÜS

Esra ÖZDİL

Kudüs-i Şerîf Hükûmet Dâiresi'nin kapısıdır.

âkimi Olmadan Hâdimi Olmak

Osmanlı sultânlarının, hâkim olmadan dahi hâdim oldukları bir şehirdir Kudüs. Sultân Selîm Han; Müslümanlar nazarında Kudüs için büyük kıymet taşıyan üç şanlı fâtihin, Hz. Ömer ve Selâhaddîn Eyyûbî'den sonra, üçüncüsüdür. Kudüs'ün Osmanlı idâresine geçişi, Sultân Selîm'in Kahire Seferi esnâ'ında kazanılan tesadüfî bir zafer neticesinde yahut spontane ortaya çıkan olayların bir sonucu olarak gerçekleşmemiştir. Bilâkis, Kudüs'ü yönetmek, dünyayı yönetmek için bir meşrûiyet kaynağı addedilmiştir. Osmanlı sultânları evvelden beri bu vizyona sahip olmakla iktidarın en güçlü adayı olmuşlar, ancak kendi keyfiyetlerine göre değil, emr-i manevî üzere hareket etmişlerdir. Tarih boyunca birçok devlet tarafından idâre edilen ve mukaddes kabul edilen Kudüs, Osmanlı kaynaklarında, Mekke ve Medîne'den sonra üçüncü harem olması sebebiyle 'Üçüncü Harem' ve 'Sâlis-i Haremullah'; itibârlı, şerefli, saygın, nâmuslu anlamlarını kendisinde barındıran 'Şerîf'; 'Belde-i Cennet Mekân'; güzel ve kutsal belde anlamlarına gelen 'Belde-i Tayyibe' ve kutsal ev, toprak mânâlarına gelen 'Beytü'l-Mukaddes', 'Beyti'l-Makdis' olarak zikredilmektedir.

Üç dinin de mukaddes şehri olan Kudüs'e ilgi ve hürmet, Osmanlılar için, beylikten devlete dönüşme merhalesinde başlamıştır (Emecen, 2011). Şu göz önünde bulundurulmalıdır ki, bu ilgi ve alâkanın muhâtabı olduğu dönemde coğrafi ve iktisâdî anlamda bir etkinlik merkezi olmayan Kudüs, son birkaç yüzyıla kadar stratejik bir siyâsî role de sahip değildir. Buraya verilen önem ve kıymet, şehrin dinî hüviyetine binâendir ve bu yönüyle Kudüs'ün sembolik değeri büyüktür. Sultân Selîm'den ve hatta Kudüs'ün fethinden çok daha evvel, sultânlar şehirdeki Müslümanlara ikramda bulunmuşlardır. Sultân II. Murad'ın Mekke, Medîne, Kudüs ve Halilü'r-Rahman'a surre göndermesi ve bu yardımları sonraki pâdişâhların da devam ettirmesi, Kudüs'e hâdimlik için hâkimiyetin gerek olmadığına bir delildir. Osmanlı İmparatorluğu'nu 46 yıl boyunca adâlet, bilgelik, refah ve inşâ hizmetleri temelinde yöneten ve bu yönleriyle Süleyman Peygamber'le özdeşleşen Kânûnî Sultân Süleyman'ın 'Süleyman-ı Sâni' unvânı da, Kudüs'e yaptığı hizmetlerden ve imar çalışmalarından ötürüdür.

Ayasofya-Kudüs İlişkisi

Osmanlı tarih yazıcılarının kroniklerinde, Kudüs, fethedilmeden çok daha önce, İstanbul ile ilişki içinde anılmıştır. Husûsiyetle Ayasofya'nın inşâ'ında Kudüs tasavvuru öne çıkmıştır. Bu açıdan, iki şehir ve iki mâbed arasında sembolik ve manevî bir ilişki kurulmuştur kaynaklarda. Bunun sebeplerinden birisi şudur: Ayasofya'nın inşâ'ında kullanılan mermer sütunlar ve Süleyman Peygamber'in yaptırdığı köşklerin kapıları Kudüs'ten İstanbul'a getirilmiş ve Ayasofya'da Kudüs yönünün hizasına konulmuştur. İstanbul'un fethinden sonra ise, Mekke ve Kudüs arasında yalnızca birkaç derecelik

açı farkı bulunduğundan, mihrâb hafifçe sağa kaydırılarak kible tâyini yapılmıştır. Ayasofya ile Mescid-i Aksâ'nın beyt oluşundan mülhem ortaklık, kaynaklarda, ikisi arasındaki inşâî ilişkiye tesîr etmiş şekilde yer bulmuştur (Dolu, 2017). Hadîdî İstanbul'un imarına ilişkin bu hâdiseyi şu dizelerle aktarmıştır:

Ne denlû varsa İstanbul'da mermer

Kamu Kuds-i Şerîf'ün idi derler

(...)

Anun mermerile Ayasofya

Yapıldı vü müzeyyen oldu zîbâ

(...)

Ayasofiyyetü hayru'l-bilâd

Celâ fî cevfihi nûru'l-fuâd

Tudâhi'l-Mescide'l-Aksâ binâen

Ve lâkin sıvı beytin fi'l-'idâd (Hadîdî, 1991)

Kroniklerde, sultânlar, peygamberlerin halefi olarak görülmüştür ve *Selîmnâme*'deki İstanbul fetihnâmesinde, İstanbul Fâtîhi Sultân II. Mehmed; 'Ayasofya önünde Hz. Muhammed'in Kudüs'ten mi'râca yükselirken bindiği Burak'a binmiş gibi' diye nitelendirilmiştir. Bu mânâda İstanbul ve Kudüs, İstanbul'un fethinden itibâren ortak bir maneviyatı paylaştan iki şehir olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sultân Selîm Han ve Kudüs'ün Fethi

1516 yılında gerçekleşen Mercidâbık Savaşı neticesinde Sultân Selîm Han'a Bilâdü'sh-Şam ve Arap topraklarının yolu açılmıştır. Savaşın Osmanlılar lehine sonuçlanmasından sonra ordu Şam'a gelerek kışı geçirmek üzere buraya yerleşmiştir (Köse, 2003). Kudüs'ün bir Osmanlı şehri haline gelmesi ise, bu dönemde, İslâm dünyasını tek bir bayrak altında toplamayı hedefleyen Sultân Selîm'in, Şam-Kahire eksenli rotadan çıkarak, dinî bir misyonla Filistin kıyılarına yönelmesiyle gerçekleşmiştir. Sultân Selîm Han'ın, Kudüs ve çevresinin kontrolü için iki kişiyi; Uzguroğlu Mehmed Bey ve Evrenosoğlu İskender Bey'i görevlendirdiği kaydedilmiştir. Mehmed Bey'in Gazze'yi, İskender Bey'in de Kudüs'ü ele geçirdiği ifade edilir. Kudüs'teki Osmanlı hâkimiyetinin, Sadrazam Sinan Paşa'nın Şam'dan Gazze'yi denetime gitmesi ile kesinleştiği söylenebilir (Emecen, 2011).

Şam'da bulunan Osmanlı ordusu, 28 Aralık'ta Remle'ye gelmiştir. Ordu Remle'de iken, Sultân Selîm Han, içlerinde tarihçi İdrîs-i Bitlisî'nin de bulunduğu devletin ileri gelenlerinden müteşekkil bir kabile ile; 4 Zilhicce 922 (29 Aralık 1516)'de, Halep, Hama ve Şam üzerinden güneye doğru ilerleyerek Kudüs'ü ziyaret için yola çıkmıştır. Sultân'ı, tehlikeli olabileceği gerekçesiyle bu seyahatten caydırmaya çalışanlara cevaben İdrîs-i Bitlisî şöyle yazmıştır:

"... Bu mukaddes toprakların hükümdarı olmak, zâhiri ve manevî saltanat gereğince Hz. Süleyman ve Hz. Dâvûd Peygamberlere mahsustur. Onlara nisbet edilir. Güçlü

sultânlar ve pâdişâhlar Rasûlullah'ın halîfesi ve o peygamberlerin halefleri mesâbesindedir. Menzil ve makama yakın olunması itibâriyle halef olunana tâzim ve saygı göstermek ise yüce şanlı pâdişâhlara lâyıktır..”

Bu cevabın da etkisiyle yola çıkan pâdişâhın, husûsî olarak bizzat ziyaret ettiği bir şehir olarak Kudûs, böylece kudsî vafına layık bir 'iltifata' mazhar olmuştur (Emecen, 2011). İkinci vakti şehre ulaşan Sultân'ı karşılamaya, şehrin Müslüman ulemâ ve din adamları gelmiş ve Kubbetü's-Sahrâ ile Mescid-i Aksâ'nın anahtarlarını kendisine sunmuşlardır. Karşılamaya gelen heyetin içinde, Müslümanlarla birlikte,

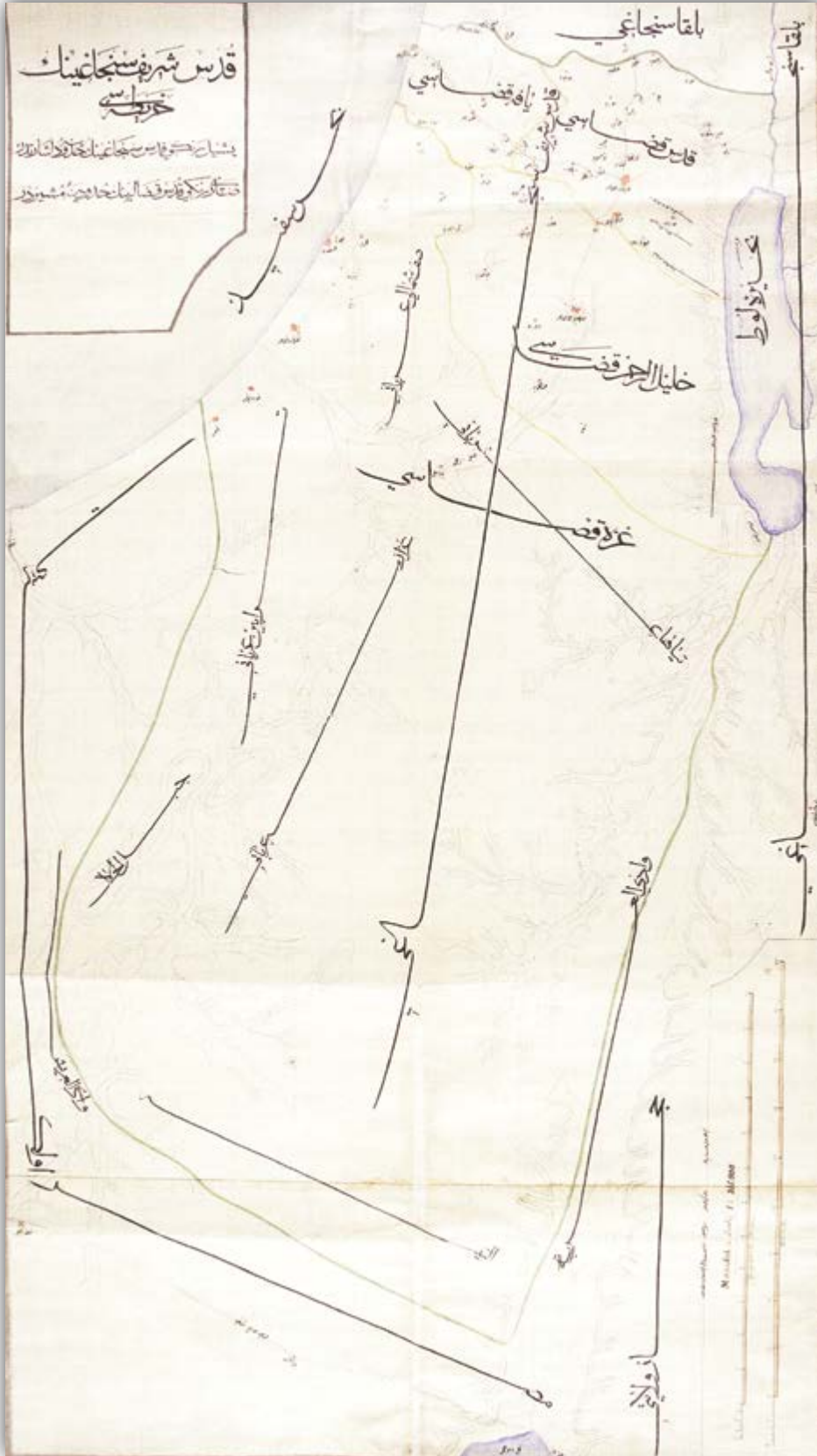
Kudûs Rum Patriği Attalia ve Kudûs Ermeni Patriği III. Serkis başta olmak üzere gayr-i Müslimler de yer almıştır (Köse, 2003). Bu karşılamada, Sultân Selim Han, verdiği bir ferman ile Hz. Ömer ve Selâhaddîn Eyyûbî döneminde gayr-i Müslimlere verilen imtiyazları onaylamıştır. Böylece şehrin yüz-yıllardır farklı din, mezhep ve ırktan oluşan nüfusuna can ve mal güvencesinin yanı sıra tam bir dinî özgürlük hatta özerklik tanımıştır. Sultân bu fermanla hem İslâm hukukuna bağlılığını göstermiş, hem de kendisinden önce gelen; başta Hz. Ömer (r.a.) olmak üzere şanlı kumandanların bir vârisi olduğunu teyid etmiştir. Kubbetü's-Sahrâ ve akşam vakti oldu-

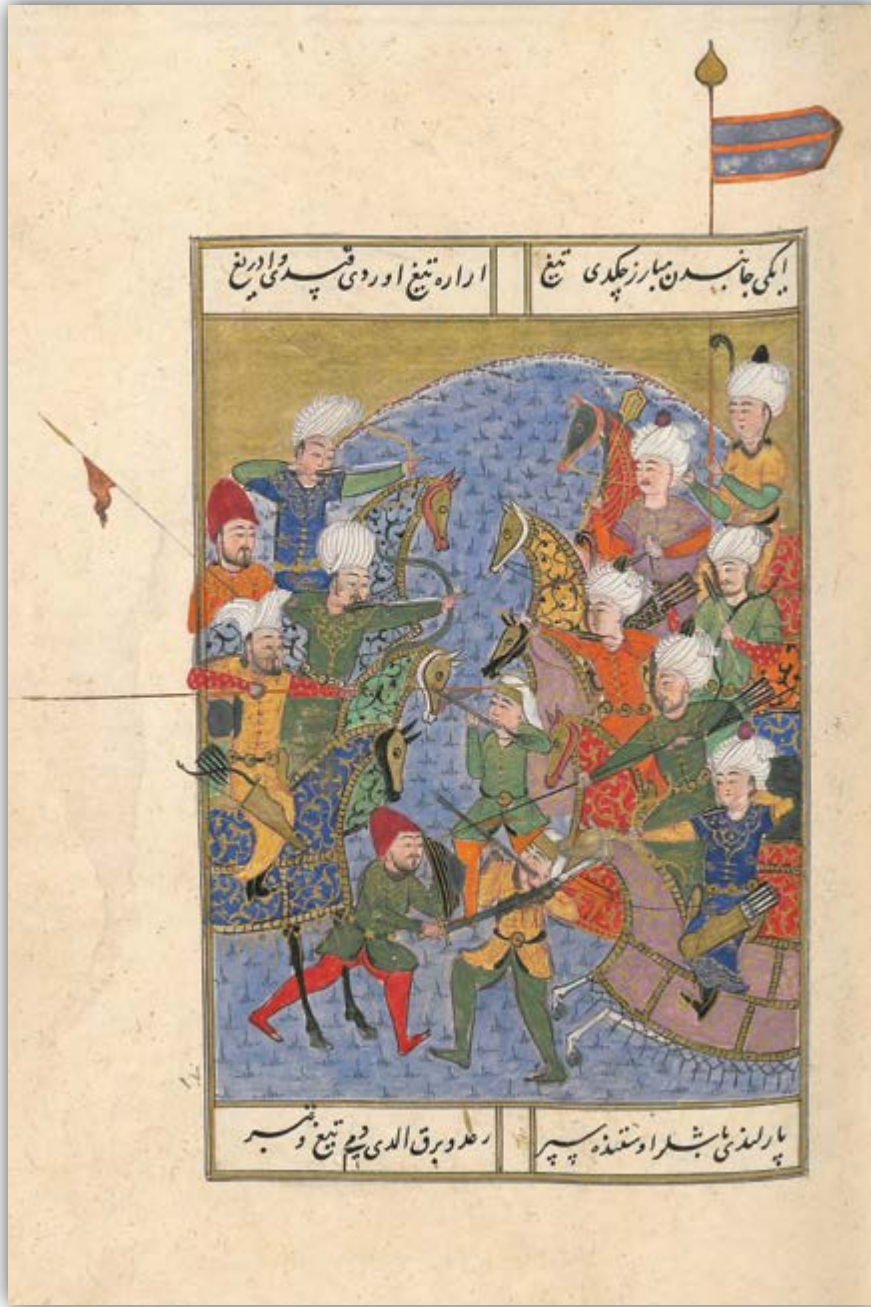
ğu için 12 bin kandille gündüz gibi aydınlatılan Mescid-i Aksâ'yı ziyaret eden Sultân, ertesi sabah şehirde çok sayıda koyun, deve ve öküz kurban ettirmiştir. İshak, Yakûb ve Yûsuf Peygamberlerin makamlarına ve muhtelif ziyaretgâhlara gitmiş; görevlilere ve halka ihsanda bulunmuş; ulemâyı memnun etmiş; bir Mevlevî tekkesine bağışta bulunmuş ve bu kısa süren ziyaretinden sonra ordugâha doğru yola çıkmıştır. Sembolik değeri çok büyük olan bu ziyaret, kendisine hem sonraki seferleri ve saltanatı için bir manevî güç vermiş hem de Osmanlı'nın dinî gruplara gösterdiği müsâmaha ve ayrıcalığın dâima mesnedi olmuştur (Emecen, 2011).

Böylece başlayan Osmanlı hâkimiyeti, bu mukaddes toprakları öncelikle dış istilalardan korumuştur. Deniz aşırı sömürge hareketlerinin ilk dalgasının yaşandığı bir dönemde, Kudûs, Afrika'ya uzanan ilk Avrupalılar olan Portekiz İmparatorluğu'nun donanmalarının hedefi olma tehdidi altındaydı. Osmanlı hâkimiyeti sayesinde bu mukaddes şehir, sömürgecilikten ve yol açması muhtemel dil, din ve kültür târumarından muhafaza edilmiş, yüzyıllarca iç karışıklıklardan ve dış saldırılardan korunmuş, hizmeti aksatılmamış, hatta şehri korumak bir şeref ve nâmus meselesi addedilmiştir. Bu anlayışla Osmanlı idâresi, şehirlere ve coğrafyalara, kaynakları ve ekonomik getirileri kadar değer biçen sömürgeci anlayıştan farkını tekrar isbat etmiştir. Gelecekte idâre anlayışının bir neticesi olarak, vatan topraklarının tamamını tek vatan addetmiş, halkına Allah'ın emaneti olarak kıymet göstermiştir.

Kânûnî Sultân Süleyman Dönemi

Kudûs'un fâtihisi Sultân Selim Han olmakla birlikte, şehir süregelen zamanda Kânûnî Sultân Süleyman ile özdeşleşmiştir. Kânûnî dönemi, Osmanlı siyasetine paralel şekilde hem Kudûs hem Osmanlı için bir altın çağ kabul edilmiştir. Sultân Süleyman döneminde, şehirde o zamana dek görülmemiş bir refah ve güven ortamı tesis

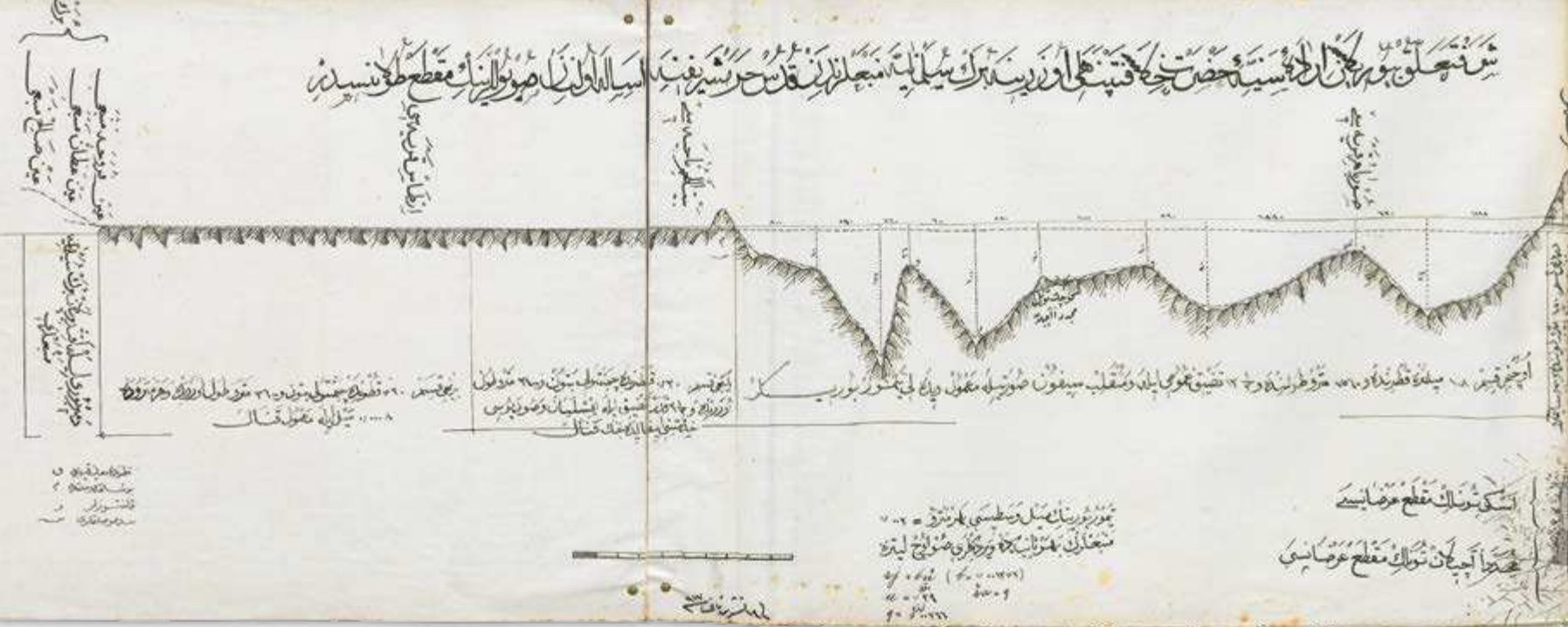
Hasan Ağa hem rüyayı söyler, hem ağlar, hem de 'Benim gibi bir günahkârın ne rüyası olur ki pâdişâh huzurunda nakle layık olsun?' diye hayâ ve edep içinde söylenirdi. Verilen işi görüp hemen huzura avdet ettiğimde Sultân Selim hâlâ suâl ettiği rüya ile meşgul idi, bana, 'Sabaha kadar uyuyup da rüya görmemene taaccüp olunur.' buyurdular. Bunun üzerine 'Pâdişâhim, rüyayı bu Hasan kulunuz görmedi ise de başka bir Hasan kulunuz görmüş, emriniz olursa arz edeyim.' dedim. Ve emirleri üzerine rüyayı tafsilatı ile anlattım. Mübarek gözlerinden yaş geldi ve Hasan Ağa'yı takdirle yâd ettikten sonra fakîre şunları söyledi. 'Biz sana dimez miyüz ki biz hiçbir tarafa memur olmaksızın gitmeyüz. Ecdâdımız velâyetten behremend idi, hemân biz onlara benzemedük.' Diğer bir rivayette ise pâdişâh o gece gördüğü bir rüyada kendisine Hasan isimli bir kimse vâsıtası ile bir emr-i peygamberî eriştirileceği müjdesini alır. Ertesi sabah Hasan Can'a ısrarla rüya sormasının sebebi budur. Hasan Ağa'nın rüyasını Hasan Can'dan naklen dinleyip Emr-i Peygamberî'yi tebellüğ ettikten sonra da ecdâdının evliyâ makamında olduğunu beyan ederek, 'Onlara Emr-i Peygamberî bizzat tebliğ olunurdu, veyl bana ki bu mânâya ancak vâsita ile nâil olabiliyorum.' demiş ve hamd ve istiğfar hissiyatı içinde giryân olmuştur."

Ökten, Sadeddîn. *Yahya Kemal'in Rüzgârıyla Düşünceler ve Duyuşlar*, s. 128-130.

edilmiş, mâlî yardımlar ile şehir bayındır bir hale dönüştürülmüş ve Kudüs her anlamda ihyâ edilmiştir. Şehir bu dönemde büyük bir onarım ve yeniden yapılanma yaşamıştır. Bu yapılanmada, Sultân tarafından inşâ ve imar faaliyetleri için Mîmâr Sinan'ın görevlendirildiği, restorasyon ve altyapı faaliyetleri için de ciddi bütçeler ayrıldığı kaydedilmiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken bir husus da şudur ki; Osmanlı'nın Kudüs'e yaptırdığı yüzlerce eser içerisinde, diğer birçok şehirde yaptığı gibi âbidevî Osmanlı anıtlarına rastlanmaz. Bunun sebebi, Mescid-i Aksâ'nın itibârına duyulan saygıdır; bu mukaddes mâbedi gölgeleyecek herhangi bir yapının varlığı edebe aykırı kabul edilmiştir. Mekke, Medîne ve Kudüs, bu açıdan istisnâ oluşturan büyük şehirlerdir. Bu dönemde, Kubbetü's-Sahrâ restore edilmiş, duvarları içeriden ve dışarıdan mavi beyaz çiniler ile tezyîn edilmiştir. Ayrıca çeşmeler, su kanalları, medrese, han ve câmiler de inşâ edilmiştir. Her köye bir câmi yapılarak buralara imam tâyin edilmiştir. Bu mütevâzı yapılaşmanın, Kudüs'ün Osmanlı şehri görünümünü gölgelediği düşünülmemelidir. Bir yöneticinin bir şehirdeki egemenliğini ilan etmesinin en iyi yollarından biri, insanların toplandığı alanlara kitâbeler yaptırmasıdır. Bu yönüyle kitâbe, yöneticinin mührü sayılır. Kudüs'te ise 35 tanesi Sultân Süleyman'ın ismini taşımak üzere -ki bu sayı, İstanbul dâhil olmak üzere diğer tüm şehirlerden daha fazladır- toplamda 75 tane Osmanlı kitâbesi bulunmaktadır (Tütüncü, 2006). Kudüs'te yapılan imar ve inşâ faaliyetleri, şehrin refah ve sosyal yaşantısını canlandıracak, ekonomik hareketliliğini artıracak şekilde uygulanmıştır.

"*Tâcü't-Tevârih* sahibi Hoca Sadeddîn Efendi *Selîmnâme*'sinde Selîm Han'ın nedîmi ve musâhibi olan pederi Hasan Can'dan naklen bir rüya hâdisesinden bahseder. O hâdisе şöyledir:

'Peder merhum söylerdi ki Pâdişâh Selîm Han geceleri az uyur, ekser kitâb mütâlaa eder, bazen da ahvâl-i âlemden bahis açardı. Bir gece uyuyakalmışım, hizmetlerine gidemedim, sabah namazından sonra gittiğimde dün gece niye gelmediğimi suâl ettiler. Uyuyakaldığımı söyleyince o halde ne rüya gördüğümü ısrarla sordular. Bir rüya görmediğimi te'kiden söyleyince 'Acaib' buyurdular. Sonra beni bir iş için Kapı Ağası Hasan Ağa'nın yanına yolladılar, kapıya vardığımda Hasan Ağa'yı diğer birkaç ağa ile hasbıhal ederken buldum. Kendisi mütefekkir, mütehayyir, başı önde ve gözü yaşlı ve diğer ağalar da hayret ve tereddüt içinde idiler. Halde bir fevkaladelik olduğunu hissederek ne hâdisе cereyan ettiğini sorduğumda ağalar önce bana açılmadılar. Lakin hal ü keyfiyeti anlamak hususunda ısrarım üzerine Hasan Ağa dün gece bir rüya gördüğünü, bu mânânın tesiri ile heyecan içinde olduğunu söyledi. Selîm Han'ın fakirden bir rüya sorduğunu beyan ederek hemen gördüğü rüyayı bana anlatmasını istedim. Hasan Ağa gördüğü rüyayı şöyle tafsîl etti: 'Bir nice gördüm ki bu eşîğimde oturduğumuz kapıyı acele ve şitâb ile dakk ettiler. İleri vardığımda gördüm ki kapı biz cüz'ice açılmış, taşrası Arab sîmasında nûrânî eşhas ile memlû, elleri bayraklı, müsellaah ve mükemmel olup dururlar. Ve kapı dibinde dört nûrânî kimesne durur ki ellerinde birer sancak vardır. Dakk-ı bâb edenin elinde pâdişâhın ak sancağı vardı ve bana eydür ki: 'Bilür misün neye gelmişüz?' Ben dahi 'Buyrun' direm, didi ki: 'Bu gördüğün eşhas Ashâb-ı Rasûlullah'dır, salavatullahi aleyhi ve selâmihi. Bizi Hazret-i Rasûlullah gönderip Selîm Han'a selâm itdi. Ve buyurdu ki: 'Kalkup gelsin ki Haremeyn hidmeti ana buyurıldı.' Ve bu dört kimesne ki görürsün, bu Sıddıyk-ı Âzam ve bu Ömerü'l-Fârûk ve bu Osman-ı Zinnûreyndir. Ben ki senin ile tekellüm eylerem Ali ibni Ebû Talib'üm. Var Selîm Han'a söyle.' Ve nazarımdan gâib oldular. Tere gark olmuşam, sabaha kadar bihud kalmışam.

Kudüs'ün bir Osmanlı şehri kimliğini kazanmasını sağlamak için dört husus temelinde muazzam gayret sarf edilmiştir. Bu hususlar, emniyet, hayâtiyyet, diyanet ve adâlettir (Dolu, 2017).

Osmanlı yönetiminin ilk dönemlerinden beri bölgedeki en büyük çabası, şehirde ve şehrin dışındaki yollarda emniyeti tesis etmek, bedevî kabîlelerini denetim altında tutmak ve böylece âsâyişi tehdit eden bedevî saldırılarını bertaraf etmek olmuştur. Sultân Süleyman döneminde şehirde barışı sağlamak büyük ölçüde başarılıdır. Bu başarıda, 'Eski Şehir' olarak adlandırılan 868 dönümlük alanın etrafındaki surların, Bizans ve Haçlılardan kalan temeller üzerinde yeniden inşa edilmesinin payı büyüktür. Yapımı beş yılda tamamlanan surlar yaklaşık olarak 12 m

yükseklikte, 3218 km uzunlukta ve dikdörtgen biçiminde olup 34 kule ve şehre güvenli girişi çıkışı sağlayan 7 kapıya sahiptir. Bu kapıların 6'sının üzerlerinde yapım tarihlerini gösteren kitâbeler bulunmaktadır (Köse, 2003). Gezgınların anlattıkları ve yerel belgeler, surun, şehrin ve sâkinlerinin korunmasında etkili bir yol olduğunu ortaya koymuştur. Sur kapılarına bekçiler yerleştirilmiş ve gündüz vakti bile girişler denetlenmiştir. Gün batımında ise bu kapılar sürgülerle kilitlenmiştir. Şehrin kurallarına göre Hıristiyan ve Musevî hacıların şehre kendi başlarına girme izni bulunmayıp, kılıçlarını ellerine alarak beklemeleri ve kendilerine eşlik edecek subaşı yahut kendi cemaat liderleri ile şehre girmeleri uygundur. Tanınmayan Müslümanlar için de benzer bir kimlik saptama işlemi uygulanmış, münâsib görüldükten sonra giriş izni verilmiştir. Bunun yanı sıra burçlar ve kubbeler de içeren surlar, hem Osmanlı merkezî idâresi hem yerel yöneticiler hem de meskûn halk tarafından ihtimamla korunmuş, bakım ve onarımına azamî özen gösterilmiştir. Haçlı zihniyetinin nüksetmesi ve bir Hıristiyan saldırısı gerçekleşmesi riski her zaman göz önünde bulundurulmuş, bu da sura verilen kıymetin sebeplerinden biri olmuştur (Zeevi, 2000). Bu denetim mekanizması ile şehrin emniyeti güvence altına alınmıştır, şehri çevreleyen surlar ile olası saldırılar bertaraf edilmiştir.

Kudüs-i Şerif dışında bulunan Hazret-i Mûsâ (a.s.)'nın makam-ı münîfini fakir halkın ziyaret etmesinin sağlanması hakkındadır. BOA. A. DVNS. MHM, d, 7/2507.

Yazıldı

Şâm beylerbeyisine ve Kudüs kâdısına hüküm ki: Kudüs ahâlisi âdem gönderiup Kudüs-i Şerif kurbunda Hazret-i Mûsâ aleyhi's-salâtü ve's-selâmın türbe-i şerîfleri berr ü beyâbânda vâki' olup kudretleri olanlar varup ziyâret idüp ba'zı fukarâ varmağa kudreti olmadığı ecilden selâtin-i mâziyeden berü Kudüs sipâhilerine gayrı emr olunugelmeyüp belde sancakbeyi ve sipâhiler çıkup mezâr-ı şerif kurbunda sekiz gün mikdârı oturup sıyânet idüp Müslümânlar ziyâret iderleri idi. Sancakbeyi hâzır olmayıcak alaybeyleri varup edâ-ı hidmet [ide]gelmişler iken şimdi üç mevsim-i ziyâretidir ki Muhammed Bey ve Keyvan Bey sancakbeyi olup aralıkda gelüp mevsim [ve] vaktinde irişmemekle sipâhiler taallüt idüp ziyâret olunmayup şöyle ki birkaç yıl dahi bu minvâl üzre ola. Kadimü'l-eyyâmdan selâtin-i mâziyeden berü olan ziyâret-i Mûsâ kalmak mukarredir deyü bildirdiler buyurdum ki: Göresiz şimdiye değin nice ohgelmış ise ohgeldüğü üzre fukarâyı sayânet itdirüp vechile taallül ittirmeyesiz, husûsî mezbûr mühimdir ihmâl ve tekasül-den hazer idesiz.

27 Ca 976/17 Kasım 1568

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a continuation of the document. The text is written in a cursive script and includes a date at the bottom: 27 Ca 976/17 Kasım 1568.

Y. A. No: 91575/16, İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi.

“Şeref taalluk buyurulan irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet penâhi üzerine bürke-i Süleymaniyye menba’larından Kudüs harem-i şerifine isâle olunan su yollarının maktâ’i dolanışıdır.”

Efendimiz sallallahu aleyhi ve sellem, “Sizin hayırlınız, su dağıtmanızdır.” buyuruyor. İbrahim aleyhisselâm’dan beri su dağıtmak, gelen giden ziyaretçilerin yeme içme ve barınma ihtiyaçları için mihmandarlık etmek bir bakanlık hizmeti idi.

Hadd-i zâtında eğer bir halife kendi teb’asına su ulaştırıyorsa, İslâm şeriatına göre bu, hilâfetinin düşme sebeplerindendir. Subaşı olan zevât da herhangi bir vakıf mütevellisinin ayarladığı sıradan şahıslar değildir, hatta “Mescid-i Aksâ’nın vaziyeti nedir?” denildiğinde toplantıya çağrılan beş altı kişiden biridir.

İkinci unsur olan hayâtiyyet, ekonomik refahın sağlanması ve pazarın hareketlenmesi olarak değerlendirilmiştir. Parasal ve mâlî sistemlerde, yerel sanayide, ve dış ticaretle, Sultân Süleyman döneminde başlayarak 18. yüzyıl başlarına kadar devam eden bir dizi gelişmeler yaşanmıştı. Ekonomi sıkı bir biçimde

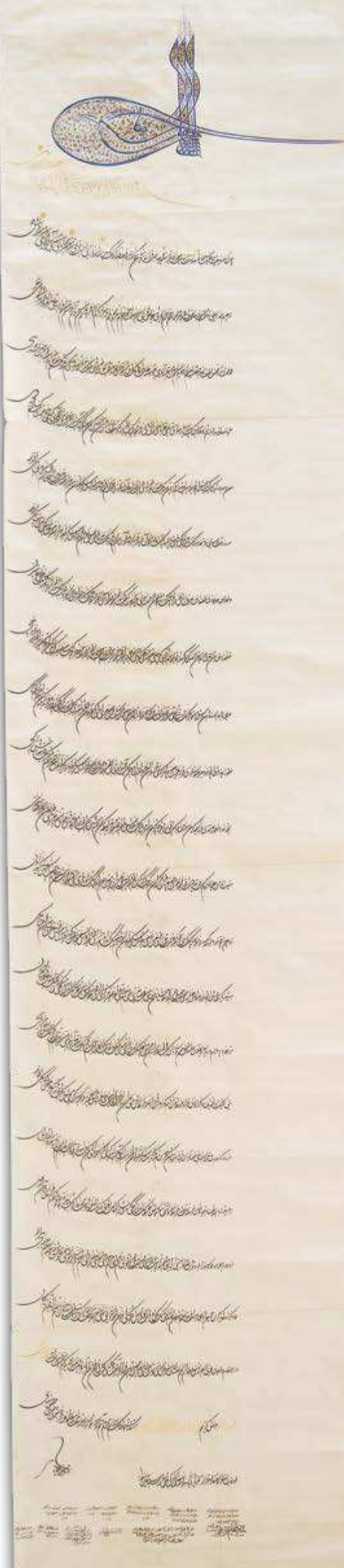
denetime girmiş, titiz bir vergilendirme sistemi getirilmişti. İktisâdî faaliyetin yaşandığı müşterek alan olan pazar yeri, ekonomik ve sosyal hayatta mühim bir role sahipti ve pek çok Osmanlı şehrinde olduğu gibi, yetkililerce denetlenen, iyi örgütlenmiş, düzenli bir alış-veriş ortamı sunmaktaydı. Burada köle ve hizmetkârlar yerel ve yönetici elite, Yeniçeriler zanaatkârlarla, Hristiyan ve Musevîler Müslümanlarla yan yana, ticârî faaliyetlerini gerçekleştirmekteydi. Pazar aynı zamanda, işsiz askerler, toprak ağalarının zulmünden kaçan köylüler ve kaçak köleler için bir sığınaktı. Şehir ve onu çevreleyen köyler arasındaki ilişkiyi sağlayan da ve köylü, şehirli, bedevî arasındaki hiyerarşik düzeni kuran da yine pazardı.

Kudüs, su kaynakları bakımından zengin bir şehir değildir. Özellikle içme suyu bakımından fakir olan şehre su getirmek Sultân Süleyman’ın diğer önemli bir hedefi olmuştur. Sultân Süleyman, şehirden 30 km uzaklıktaki bir bölgeden su getiren kanallar inşâ ettirerek şehrin su kaynaklarını artırmıştır. Kanalların yanı sıra, Babü’l-Halîl’in güneydoğu kısmında sebîliyle meşhur Sultân Sarnıcı/ Bereketü’s-Sultân inşâ edilmiş; sular, üçü harem bölgesinin içinde olan beş sebîl ile dengeli bir şekilde dağıtılmıştır. Suyun şehre gelişi, beraberinde çeşmeler, sarnıçlar, sebiller ve hamamların inşâ’ını da getirmiştir. Yapımı 1541 yılında tamamlanan bu projeden, 1917 yılına kadar şehrin tarihi kısmı istifade etmiştir. Bu çabalar neticesinde 16. yüzyılda Kudüs gerçekten hareket dolu bir iktisâdî merkez olmuştur. Su sıkıntısı sebebiyle her zaman ikincil kalan tarım da sulama kanalları ile gelişmiş, çeşitli meyvelerin (üzüm, zeytin, kayısı, armut vs.) yetiştiği bağların ve bostanların oranı artmıştır (et-Tüfekçi, 2017).

Kânûnî Sultân Süleyman döneminde büyük bir ekonomik gelişme gösteren şehirde bu gelişmenin en önemli hissedarlarından birisi şüphesiz Sultân’ın hasekisi Hürrem Sultân’ın kurduğu vakıf ve 1551 yılında yaptırdığı külliye dir. Câmî, medrese, han, ribât ve imâretten oluşan külliye Kudüs’teki Osmanlı eserlerinin önde gelenlerindendir. Haseki Sultân İmâreti ya da et-Takiye diye bilinen görkemli büyük yapı günümüzde bakımsız kalmış olsa da hâlâ ayakta durmaktadır. 1550’li yılların başında, vakfın en etkin kuruluşu olan imârette, yaklaşık 500 kişiye sabah ve akşam dev kazanlardan pirinç ve bulgur çorbası dağıtılmıştır. Bu imârette, yüzyıllar boyunca binlerce misafir, sûfî, medrese öğrencisi ve fakirin karnı doymuştur. Külliyenin masraflarının karşılanması için büyük bir vakıf kuran Hürrem Sultân, Suriye ve Filistin’de özellikle Remle civarında birçok köy ve geniş arâziyi bu vakfa tahsis ettirmiştir. Mekke ve Medîne dâhil olmak üzere İmparatorluğun birçok şehrinde vakıflar kurmuştur Hürrem Sultân fakat Kudüs’teki imâret onun son vakfı olmuş ve imâretin resmî kuruluşundan bir yıl sonra vefat etmiştir. Hayırsever sultânlar içerisinde nümûne-i imtisâl olan Hürrem Sultân’ın başlatmış olduğu hayrat, yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Bina, 1920’lerden bu yana Müslüman Mesleki

Hürrem Sultân’ın Kudüs-i Şerîf’teki külliyesine âit mülknâme. TSMA D. 7135.

Mülknâmeler, tapusu verilen mülkler ve tahminî getirileri hakkında bilgi veren belgeler olup mülkü verenin, mülkü alanın ve şahidlerin kim olduğunu da içerirler. Haseki Hürrem Sultân’ın Kudüs’teki külliyesi için hazırlanmış olan mülknâmeler, Haseki Hürrem Sultân vakfına âit mülknâmeler arasında en güzel misâlleri teşkil eder. 1550-1557 yılları arasında Sultân Süleyman 10 mülknâme hazırlatarak, daha sonra her biri imârete bağışlanacak olan mülklerin tapusunu bütün hakları ile Haseki Hürrem Sultân’a vermiştir.

Yetimhânesi'ne ev sahipliği yapmaktadır ve muhtaç kimse-
lere günlük yemek dağıtımını hâlâ devam ettirmektedir. Zama-
nında bölgedeki geniş tarım arâzilerinin sahibi olan, on-
larca kişiyi istihdam eden ve muhtaçlara düzenli yardım
sağlayan vakıf, şehrin ekonomik ve toplumsal karakterine
nüfûz etmiş, Kudüs'ün her kesimden yerlisinin ihtiyaçla-
rına hitâb ederek Kudüs'ün ayrılmaz bir parçası olmuştur
(Singer, 2004).

Kudüs'ün bir din şehri olması sebebiyle diyanetin sağlanma-
sı ve bunun tüm din mensuplarına adâletle uygulanması Os-
manlı kimliğinin üçüncü özelliğidir. Gayr-i Müslim cema-
atlerin ibadet yerlerine ve ibadet özgürlüklerine gösterilen
ihtimam, diyaneti sağlamanın önemli bir ayağıdır. Kudüs'te
mâbedlerin sahibi olan vakıflar, sosyal ve ekonomik hayata
da mühim bir katkı sağlayan kurumlardır. Kudüs bir vakıf
şehridir. Fetihten önce de şehirde var olan câmi, medrese,
tekke ve zâviyelere yüzlerce vakıf bağlanmış ve devamları
sağlanmıştır; mevcûd olanlara onlarca yenisi de Osman-
lı dönemi eserleri olarak eklenmiştir. Sadece Müslüman
mâbedlerinin tâmir ve inşâıyla yetinilmemiş, gayr-i Müs-
limlerinkine de olanak tanınmıştır. Gayr-i Müslim mâbed-
lerinin emniyeti sağlanmış ve gelecek en ufak bir zarara dahi
müsâade edilmemiştir.

Bölgedeki Osmanlı meşrûiyetinin sağlanmasında haccın ve
surrenin çok önemli bir unsur olarak ortaya çıktığı görülür.
Surre alayları, Osmanlı öncesi İslâm devletlerinden beri de-
vam eden bir gelenektir. Osmanlı'da da Üskûdar'dan hareket
eden hac kervanıyla birlikte gönderilen altınlar, Kudüs ve
Hicâz'a ulaşmaktaydı. Bu da oradaki her kesimi, üst kesim
ulemâdan en fakir kişiye kadar memnun eden bir uygulama
olduğu gibi, surre bu özelliğiyle şehrin gelir kaynaklarından
da biri olmuştur.

Bunlara ilaveten, Kudüs'ün eğitim ve kültür hayatı da Osman-
lılar döneminde önemini korumuştur. Osmanlı döneminde,
Kudüs, İslâm tarihi boyunca süregelen ilmi câzibe merkezi
olmayı sürdürmüştür. Tüm dünyadan yüzlerce Müslüman
âlim Mescid-i Aksâ'yı ziyaret etmiş ve bir kısmı Kudüs'e yer-
leşerek buranın ilmi hayatına katkıda bulunmuştur. **Sultân Süleyman'ın Mescid-i Aksâ'da ve Kubbetü's-Sahrâ'da Kur'ân tilâveti üzerine yoğunlaşan ilmi çalışmaları, Kudüs'te Osmanlı dönemi boyunca etkili ve en güzel şekilde devam eden çok kıymetli bir süreç oluşturmuştur. Sultân Süleyman, Allah'ın Kitabı'nın tilâveti ve onun korunması için kurduğu medreseleri ilmi vakıflarla taçlandırmış, Aksâ-i Şerîf'te okunması için pek çok Kur'ân nüshası göndermiştir. Bu vakıflar vâsıtasıyla, şehrin dinî hüviyetine layık olacak şekilde faaliyetler icra edilmesine azamî gayret sarf etmiştir. Sultân Süleyman'ın kurduğu vakıfların mâlî desteği ise Mescid-i Aksâ'daki ulemânın, öğrencilerin ve hizmetlilerin istikrarına yardımcı olmuştur** (Rabaia, 2017). Bu medreselerin bereketiyle tasavvufi hayat da canlanmış-
tır. Mescid-i Aksâ ve Şam Kapısı civarında birçok tekke ve

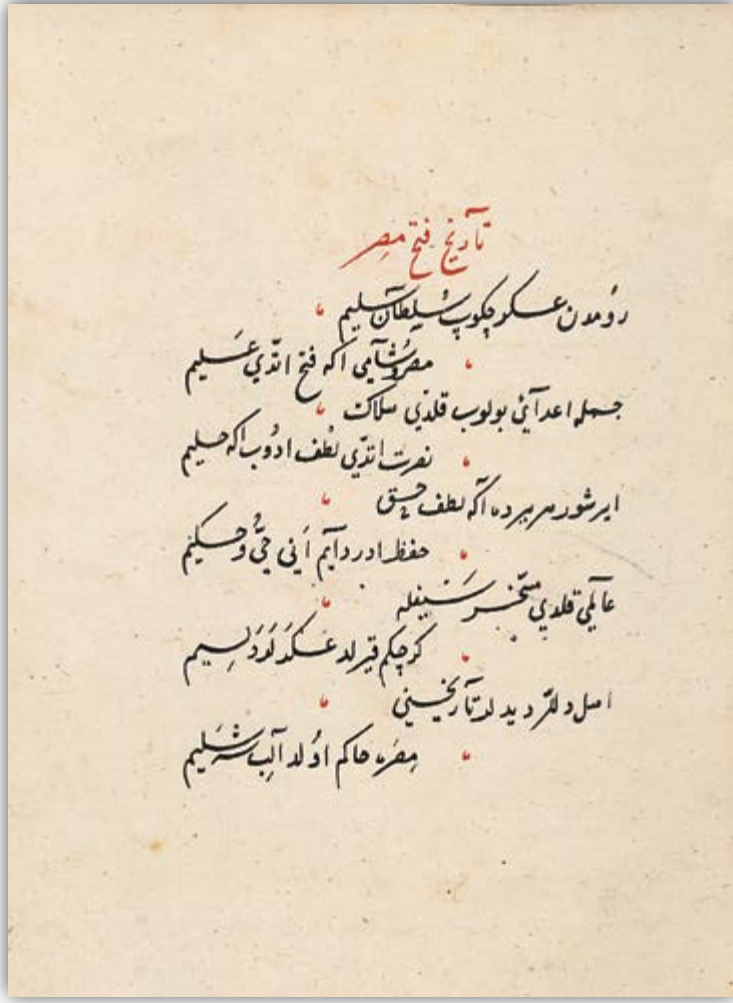
zâviye yer almış; Mevleviyye, Şâzeliyye, Rifâiyye ve Ahme-
diyye gibi tarikatlar şehrin dinî ve kültürel hayatına belirgin
katkı sağlamıştır (el-Aseli, 2002).

Kânûnî döneminin diğer bir husûsiyeti olan adâleti tesîs,
diğer gruplara gösterilen hoşgörüyü birlikte anlamlı olmuş-
tur ve bu iki değer tecessüm ettiği ilk ve öne çıkan kurum
Şeriat Mahkemesi/ Meclis-i Şer'-î Şerîf'tir. Herhangi bir
Batılı denginden çok daha aşkın faaliyet ve sorumluluklara
sahip olan bu kurum, kâdî mahkemesini de kapsamaktay-
dı. Bu sorumluluğu târif etmek için Ze'evi "... Sancak kâdısı,
aynı zamanda, beldenin planlama, bakım, sosyal yardım ve
temizliğinden sorumlu fiilî belediye reisi, başnoter, subaşı
vekili ve Osmanlı yönetiminin yarı-zamanlı veznedarıydı."
 demiştir. Tüm bu yetki ve sorumluluklarıyla birlikte Meclis-i
Şer'-î Şerîf basit bir mahkemeden öte, sayısız çeşitlilikteki
kamu ve belediyeyle ilgili faaliyetin de yürütücüsüdür ve
Osmanlı yönetiminde adâleti temsil eden sosyal bir kurum
olarak kayda değer bir siyâsî nüfûza sahiptir.

Osmanlı'nın emniyet, hayâtiyyet, diyanet ve adâlet temelin-
de kurmaya çalıştığı bu idâreyi, aradan geçen yüzyıllardan
sonra, 18. yüzyıl muhaddislerinden Şeyh Muhammed el-
Halilî; "... Yol kesen eşkıyaları defetmiş, fakirliğe önlem al-
mış, kötülüğü defetmiş ve hak sahiplerinin yanında olmuş
bir sultân duâlara ve övgülere mazhar olmaktadır. Zira o
şeriatı yaymış, hac kabilelerini korumuş ve haccı yüceltmiş-
tir. Kâfirlerin kalplerine korku salmış, askeri tanzim etmiş,
kâfirler üzerine ordu göndermiştir. İşte bu sebepler, bu di-
yarların Sultân'a olan sevgisinin sebeplerindendir." diye ta-
nımlamıştır (Dolu, 2017).

Kudüs'ün Demografik Yapısı ve Cemaatler

Kudüs'ün nüfusu, Kudüs tarihi ile ilgili çalışmalarda önemli
bir konu olagelmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren
Filistin'e Yahudi göçü meselesi ve İngiliz manda yöneti-
minde şehrin Yahudileştirilmesi çabalarının yoğunlaşması,
nüfus bilgilerinin çarpıtılması ve tartışmalı bir konu haline
gelmesini de beraberinde getirmiştir. Bu açıdan Osmanlı
kaynakları, demografik verilerin kaydı açısından kıymetli
bir kaynak olma özelliği taşır. Osmanlı hâkimiyetinde Kudüs
nüfusuyla ilgili ilk kayıtlar 1520'li yıllarda tutulmuştur ve bu
kayıtlara göre şehrin nüfusu, 16. yüzyıl boyunca yükselen bir
seyir takip etmiştir. Kudüs'te 932 yılında (1525-26) yapılan
nüfus sayımında, 10 mahallede oturan 616 hâne (takriben
3100 kişi) Müslüman, 119 hâne (takriben 550-600 kişi) Hı-
ristiyan ve 199 hâne (takriben 1000 kişi) Yahudi olmak üze-
re toplam 934 hâne ve 4700 kişi kaydedilmiştir. 16. yüzyılın
ortalarına doğru bu rakam en yüksek seviyesine ulaşarak 13
bin kişiyi geçmiştir (el-Aseli, 2002). Bu yönüyle şehir her za-
man ciddi bir nüfus potansiyeline sahip olmuştur. Memlûk
dönemi sonu ve Osmanlı dönemi başlarında Kudüs merke-
zinde yaşayan Müslümanların gayr-i Müslimlere oranı yarı
yariya iken, 16. yüzyıl itibâriyle bu rakam Müslümanlar le-
hine yüzde seksenlere kadar çıkmıştır. Bu da gösteriyor ki,

Fetihnâme-i Diyâr-ı Arab'dan, Nuruosmaniye, No: 4087, Süleymaniye Kütüphanesi. y. 70a.

Osmanlı döneminde şehir nüfus açısından Müslümanlaşmıştır (Emecen, 2011). Müslüman nüfus, Araplar yanı sıra Kuzey Afrika, Orta Asya, Hindistan ve sayıca kalabalık olan Mağribî Müslümanlarını da ihtiva etmekteydi. Hristiyanlar ise, sayıları çok olmamakla birlikte, Melkitî, Süryânî, Ya'kûbî, Ermeni, Rum, Sırp, Frenk, Kıptî, Marunî ve Gürcülerden oluşmaktaydı. Bu yüzyılda İspanya'dan sürülen Yahudilerin bir kısmının Osmanlı idâresi tarafından Kudüşe yerleşmesine izin verilmesi, şehirdeki Yahudi nüfusunun artışına sebebiyet vermiştir (el-Aseli, 2002). 17 ve 18. yüzyıl boyunca da nüfusun 14 bini aşmadığı tahmin edilmektedir.

1850'den itibaren nüfus belirgin bir şekilde artmaya başlamış, 1870'te 20 bine ulaşmıştır. Bu rakam 1880'li yıllarda 30 bine ve 1890'lı yıllarda 40 bine ulaşmıştır. Bu dönem, Yahudilerin nüfus içerisindeki oranının da yükselişine tanıklık etmiştir ve bu yıllarda Yahudiler şehrin en kalabalık grubu haline gelmiştir. 1900'de şehrin nüfusu, 10 bin Müslüman, 10 bin Hristiyan ve 35 bin Yahudi olmak üzere toplam 55 bini bulmuştur. Bu rakamlar, yalnızca resmî kayıtlı nüfus bilgisi olup, yabancı uyruklu veya gayr-i resmî şekilde şehirde bulunan Yahudileri kapsamamaktadır. Bu sebeple kaynaklar arasında farklılıklar olduğu ve de bazı çalışmalarda Yahudi nüfusun kasten, olduğundan çok daha fazla gösterildiği göz önünde bulundurulmalıdır.

Tarih-i Feth-i Mısır

Rûmdan asker çeküp Sultan Selîm,

Mısır u Şâm'ı âna feth itdi Alîm

Cümle âdâyı bulup kıldı helâk.

Nusret itdi lûtfedip âna Halîm.

İrişür her yerde âna lûtf-i Hakk.

Hıfz ider dâim ânu Hayy u Hakîm.

Âlemi kıldı müсахhar seyf ile,

Gerçi kim kırıldı askerler delîm,

Ehl-i diller didiler târihini.

Mısır'a hâkim oldu alîb Şah Selîm

Son mısır'ı ebced hesabı ile 923 târihini vermektedir. (Hicrî 923/Milâdî 1517)

Fetihnâme-i Diyâr-ı Arab müellifi, eserinde kendini Silahşor diye tanıtır, hakkında başka da bir malûmat vermez. Bununla beraber eserdeki bazı kayıtlardan Mısır Seferi'ne katılmış olma ihtimalinin yüksek olduğu söylenebilir. Eserin ana mevzû'u Sultân Selîm Han'ın Mısır Seferi'dir. Müellif pek çok Selîmnâme ve Sultân Selîm Han'la alakalı eserde mevcûd olmayan malûmatı da verir. Sultân Selîm'in Mescid-i Aksâ ziyareti esnâ'ındaki arz u niyâzı bunlardan biridir, müellif o arz u niyâzı bize şöyle nakleder:

Dedi ey Hayy u Tuvâna vü Kerîm/Senden özge kullarıma yok Rahîm

Beytini görmekliği çün ya Habîb/Şükr ü minnet biz kula kıldın nasîb

Lîk cürmüm bahrine yoktur kinâr/El götürdüm baş açup misl-i çınar

Umarım ben kulu red kılmayasun/Macerayı sehv add kılmayasun

Lûtfun ile toylayasın ben kulu/Hem delâlet kılasın doğru yolu

Eşiğine yüz sürüp kılıp penah/Baş açıp lûtfun umar cümle sipah

Mağfîret kıl biz kuluna yâ Ganî/Mahşer içre eyleme hor u denî

Umarız bâbına geldik rahmetin/Biz kula erişse n'ola şefkatın

Cümle âlem halkına verip murad/Red kılıp birin komazsın bî-murad

Baş açubân bâbına geldik senin/Dâima fi'li hatadur bendenin

Rahmetini umarız ey lûtfu bol/İşimiz sağ eyle bizim etme sol

Askerime nusrat eyle yâ İlâh/Geldiler bâbına cümle rû-siyah

Yüzlerin ağ eyle Ahmed hakkıçün/Cibril'in ettiği takdis hakkıçün

Müstecâb eyle İlâhi davetim/Özüne arz etmişim uş hâcetim

Yer ü gök ü Arş u Kürsi hakkıçün/Gazilerin seyf ü tûrsü hakkıçün

Mescid-i Aksâ vü Makdis hakkıçün/Cibril'in ettiği takdis hakkıçün

"Kâbe kavseyne ev ednâ" hakkıçün/Cümle-i a'lâ ve ednâ hakkıçün

Mâh u hurşid ü felekler hakkıçün/Yer ü gök içre melekler hakkıçün

Âdem ü Şit ile İdris hakkıçün/Hürmüs'ün ettiği tedris hakkıçün

Sana ısmarlamışım ceşim hemîn/Senden özge kullarıma yok emîn

Rahmet u lûtfun senin çün oldu âm/Umarız vallahi biz her subh u şâm

Hâcetin arz etti Hakk'a Şeh Selîm/Mescid-i Aksâ içinde ol halîm

Hatm edip tüketti ol dem sözünü/Mesh kıldı elleriyle yüzünü

Ey Hudâdan rahmet isteyen kişi/Mustafâdan şefkât isteyen kişi

Emrine kıl imtisâl ol Bârî'nin/Terk kılma sünnetini Yârinin

Tâ ki işin dünyeye içre sağ ola/Rûz-i mahşer içre yüzün ağ ola

Tâ ki yolun urmaya div-iracîm/Çağıruben her nefesde yâ Rahîm

Nâgehân bir gün erer ceş-i ecel/Assı kılmaz ettiğin tûl-i emel

İrma yoldan yâ Ganî mü'minleri/Redd kılma kapıdan muhsinleri

Kabr içre mağfîret kılğıl bize/Münkir'in sorusun ehven kıl bize.

Tansel, Selahattin. "Silahşor'un Feth-Name-i Diyâr-ı Arab adlı eseri", *Tarih Vesikaları*, Ocak 1958, Cilt: I, Sayı: 2, s. 319.

Dinî Merkezden Siyâsî Merkeze Kudüs ve Yahudi Göçü

Osmanlı yönetiminde Kudüs, gösterilen tüm çabaya rağmen hiçbir zaman kâmil bir barış şehri olmamıştır. İlk dönemlerden itibaren tam anlamıyla bastırılmayan bedevî saldırıları, mezhepler arası çatışmalar, 1702'de Nakîbü'l-eşraf ayaklanması, 1798'de Mısır'ı işgal eden Napolyon'un Gazze ve Remle'yi de ele geçirerek Kudüs'e bir tehdit haline gelmesi, nihayetinde 1831-1840 yılları arasında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın hâkimiyeti ele alması bölgede var olan huzursuzlukların bir yansımasıdır. Fakat bu olayların hiçbiri, 19. yüzyılda karşılaşılan ehemmiyette bir değişim ve dönüşüme yol açmamıştır.

19. yüzyıl, Kudüs'ün milletlerarası mücadelenin bir hedefi haline geldiği, kaos ve değişim içinde bulunduğu ve önemli değişimlerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Şehirde söz sahibi olmak isteyen aktörlerin sayısı artmış, ziyaretçilerin, gezginlerin ve meskûn olanların profilleri değişmeye başlamıştır. İmparatorluğun toprakları üzerinde hâkimiyetinin azalmaya başlamasıyla Filistin, Yahudilerin iştahını kabartan bir bölgeye dönmüştür. Bu dönüşümün en önemli tetikleyicilerinden biri, Avrupa devletlerinin girdiği nüfûz yarışı olmuştur. Bu dönemde Avrupalı devletler arasında Kudüs için ciddi bir rekabet başlamış; Kudüs'te mülk sahibi olmak, söz sahibi olmak anlamına geldiği için şehir arazisinde ciddi bir parselleşme ortaya çıkmıştır. Kudüs, giderek son derece itibârlı, var olunması ve söz sahibi olunması gereken bir şehre dönüşmüştür. Şehirde Ruslara, Almanlara, İngilizlere, Fransızlara âit manastırlar, kiliseler, okullar, hastaneler ve çevresi duvarlarla çevrili yaşam alanları ortaya çıkmaya başlamıştır (Avcı, 2004). Emperyalizmin ikinci çağı olarak görülen bu yüzyılda, ekonomik kaynaklar açısından zengin olmayan Kudüs'ün bu kadar ilgi odağı haline gelmesi dikkat çekici bir noktadır. Avrupalı devletlerin buradaki varlık sebeplerinin en önemli sebebi şudur: Buradaki güçlerini artırmak, iç meselelerinde meşrûiyetlerini artırmak anlamına gelmektedir ve Kudüs'te söz sahibi olmak bir güç meselesidir. Bu devletler, kendi çıkarları gereği kendilerine yakın olan gayr-i Müslim cemaatleri himâye ederek bir din şehri olan Kudüs'ü bu hüviyetinden uzaklaştırıp siyâsî hesaplaşmaların bir sahası haline getirmişlerdir.

Bu gücü elde tutmanın ve Kudüs'te siyaseten var oluşun ilk adımı konsolosluk açmak olmuştur. Kudüs'te ilk konsolosluğu 1838'de İngiltere açmış; bunu 1842'de Prusya, 1843'te Fransa, 1847'de Avusturya, 1856'da Amerika ve nihayet 1859'da Rusya konsoloslukları takip etmiştir. Dinî himâyenin siyaseten ehemmiyetini idrak eden bu devletler, bir yandan kendi kurumlarını kurup imar faaliyetlerine yön verirken bir yandan da bu cemaatleri finanse etmişlerdir. Bu sebeple, 1841'de İngiltere ve Prusya desteğiyle Protestan Piskoposluğu kurulmuş, 1845'te Grek-Ortodoks Patriği İstanbul'dan Kudüs'e taşınmıştır. 1847'de Latin Patrikliğinin canlandırılması neticesinde, bölgede misyoner faaliyetler de hız kazanmıştır.

1839'da ilan edilen Tanzimat ve 1856'da ilan edilen Islahat Fermanları, tüm tebaanın eşitliği temelinde getirdiği yenilikler neticesinde, gayr-i Müslim cemaatlerle olan ilişkide, modern vatandaşlık anlayışının önünü açmak istemiştir. Bu fermanlar, Avrupalı devletlerin imar faaliyetleri için elini güçlendirmiş; cemaatleri kültürlerini ve dinlerini yaymak için mâbedleri onarmak, yeni kilise, okul, misafirhâne ve hastane inşâ etmek için teşvik etmiştir (Satış, 2013). Bu çalışmalar neticesinde İngiltere, bir yandan Yahudilerin hâmilîğini üstlenmiş diğer yandan Kudüs ve çevresinde bir Protestan Hristiyan nüfus oluşturmuştur. Fransızlar Katoliklerin hâmişi olurken, Ruslar da Ortodoks cemaatin haklarının garantörü haline gelmiştir.

Yüzyılın en büyük milletlerarası çatışmalarından biri olan Kırım Savaşı'nın (1853-56) görünürdeki çıkış sebebi de, Filistin'deki kutsal yerleri, husûsiyetle Kamame Kilisesi'ni kimin denetleyeceği konusunda Fransızlar himâyesindeki Katolik Kilisesi ve Rusya himâyesindeki Ortodoks Kilisesi arasında süregiden çekişmedir. Neticede 1853'te Rusya'nın İstanbul'a gönderdiği elçi, yalnızca Kilise'yi değil, İmparatorluğun Ortodoks ahâlisini -ki bu, Osmanlı nüfusunun üçte birinden de fazlası demektir- de himâye etmek isteyince Babıâli bu talebi reddetmiştir. Bu cevaba binaen Eflak ve Boğdan'ı ilhakı sonucu Osmanlı'nın savaş ilan etmesiyle başlayan süreç, İngiltere, Fransa, Avusturya, Piyemonte ve Prusya'nın da dahilyle 1856'ya kadar sürmüş ve Paris Konferansı'yla neticelenmiştir. Her ne kadar Osmanlı bu savaşın kazanan safında yer alsada, savaşın ekonomik ve sosyal zâiyatı çok büyük olmuş; Türk askeri 175 bin şehîd vermiştir. Savaş masraflarının ağırlığıyla ilk defa dış borç alınmış ve süregelen süreçte önce 1876'da moratoryum ilan edilmiş, 1881'de ise Düyyûn-ı Umûmiyye ile Avrupalı devletlerin mâlî denetimi altına girilmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetinde Kudüs'ün yaşadığı ikinci önemli dönüşüm Yahudi göçü meselesi olmuştur. Bu göç hareketi, önceki dönemlerden beri süregelen göç hareketlerinden bambaşka, kitlesel, örgütlü ve siyâsî amaçların şekillendirdiği bir akımdır. Bu göçlerin ilk dalgası, 1881-91 arasında gerçekleşmiştir. Rusya iç siyasetinde yaşanan birtakım olaylar neticesinde açıkça saldırıların hedefi olan Yahudilerin kitlesel nüfus hareketi sonucu yaklaşık 145 bin Yahudi, Batı Avrupa ve Amerika'ya göç etmiştir. Bu Yahudilerin 3000 kişilik bir kısmı, Siyonist birtakım örgütler tarafından özel olarak örgütlenerek ve kendilerine finansman sağlanarak, henüz Kudüs'e varmadan toprakları alınıp çiftlik evleri kurularak Filistin'e yerleştirilmiş ve ilk Yahudi kolonisini oluşturmuştur. Bu bir dinî misyon değildir, bilinçli bir nüfus politikası olarak kurgulanmıştır. Bunun en büyük delili de, Filistin hakkında hiçbir bilgisi olmayan göçmenlerin hem hastalıklardan hem geçim sıkıntısından nüfus kayıplarına uğramaları neticesinde, Yahudi Baron Edmond de Rothschild'in yaptığı 5-6 milyon sterlin ve onu müteakip Baron Maurice de Hirsch'in yaptığı yardımlardır. Bu yardımlar sayesinde 1892'ye gelindiğinde, Filistin'de 16 Yahudi kolonisi kurulmuştur (Özdemir, 2010). Böylece Kudüs surları dışında,

Yahudi akınlarıyla âdetâ yeni şehir kurulmaya başlanmıştır; Yahudiler eski şehrin kuzeybatı ve kuzeydoğusunda, Araplar ise şehrin kuzey ve doğusuna doğru yeni yerleşim birimleri kurmuşlardır (el-Aseli, 2002).

Bir yandan Filistin’de yerleşim faaliyetleri devam ederken, öte yandan Avrupâda Yahudi cemaatini organize yapıya kavuşturma çabası sonuç vermiş, 1896 yılında Basel’de Theodor Herzl tarafından Dünya Siyonist Cemiyeti kurulmuştur. Filistin’de Siyonist bir devlet kurmayı hedef olarak belirleyen bu cemiyetin çalışmaları ve Herzl’in kitapları sayesinde Yahudiler toplu olarak Filistin’e gelmeye başlamış, 1867 tarihli Arazi Kanunnâmesi’nin kendilerine verdiği yetkiye dayanarak toprak almaya girişmişlerdir. 1882’deki büyük Yahudi göç dalgasını 1905’teki diğer göç dalgası takip etmiş ve bu akınlar, nüfus yapısını değiştirmeye başlamıştır.

Osmanlı İdâresinde Son Yüzyıl

Kudüs’te tüm bu kaos ve şehrin fay hatlarını belirginleştiren dönüşümler yaşanırken, Osmanlı Devleti, bir taraftan Avrupa’nın müdâhalelerini sınırlandırmak, diğer taraftan hem idârî yöntemlerini hem de Kudüs’te modernleşirmek adına girişimlerde bulunmuştur. Modern yönetim girişimlerinin birkaçını sıralamak gerekirse, 1863’te Kudüs Belediyesi’nin teşekkülü, sancak yönetimini düzenlemek üzere bir idâre meclisi kuruluşu ve bu kurumların kanalizasyon sistemi, aydınlatma, sokakların tanzimi ve ağaçlandırılması gibi alanlarda önemli hizmetler vererek 1891’de belediye hastanesini hizmete açmasından bahsedilebilir. 1886’da Kudüs polis gücü oluşturulmuştur. 1900’de Yafa Kapısı’nın yakınına bir sebîl, kapının üzerine de saat kulesi inşâ edilmiştir. Ulaşım sistemi de iyileştirilmiş; 1865 gibi Osmanlı için erken sayılabilecek bir tarihte Kudüs’e telgraf sistemi kurulmuştur.

Osmanlı hâkimiyetinden kaçmakta olan şehirde hâkimiyeti korumak adına alınan önlemlerden bir diğeri ise Kudüs’ü İstanbul’a doğrudan bağlamak olmuştur. Osmanlı yönetimi altında hep sancak statüsünde kalmakla birlikte Kudüs, 1516-1831 yılları arasında Şam, 1841-1865 yılları arasında Sayda eyaleti ve bu son tarihte Sayda ve Şam eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Suriye vilâyeti içinde yer almıştır. Berlin Kongresi’ni takip eden dönemde 1872’de ise Kudüs, ‘elviye-i gayr-i mülhaka’ haline getirildi. Bunun anlamı, şehre müstakil mutasarrıflık statüsü verilerek doğrudan merkezî hükümete bağlanmasıdır. Osmanlı’da çok nâdiren görülen bu uygulama, Kudüs için yürürlüğe konmuştur. Bunun neticesinde, Kudüs mutasarrıfı fiilen bir vâli statüsüne yükselmiş, doğrudan İstanbul’la yazışır hale gelmiştir. Kudüs’te yaşanan en ufak bir meselenin dahi, Kırım Savaşı örneğinde anlatıldığı gibi, milletlerarası bir mesele haline gelmesi hiç de akla aykırı bir ihtimal olmadığı için alınmıştır bu önlem, ve yüzyılın ikinci yarısında merkezle mutasarrıflar arasında yoğun bir telgraf mesaisi yaşanmıştır.

Bahsedildiği gibi siyâsî alanda son dönemin en önemli problemi yasa dışı Yahudi göçü olmuştur. Osmanlı Devleti,

Yahudi göçünü ve Yahudilere toprak satışını engelleme girişimleri çerçevesinde birçok tedbir almasına rağmen mahallî ve milletlerarası kaynaklı sebeplerden dolayı tam anlamıyla başarılı olamamıştır. Özellikle Sultân II. Abdülhamîd döneminde Siyonizm’e karşı ve Filistin’e Yahudi göçünü engellemek adına yoğun çabalar sarf edilmiştir. Bu politikaların neticesinde ne derece başarılı olunduğu tartışma konusu olsa da; Sultân’ın çabası ve kendisinden toprak istemek için huzuruna çıkan Herzl’a verdiği tarihî cevap hâlâ hâfızalardadır: **“Ben bir karış dahi olsa toprak satmam, zira bu vatan bana değil, milletime âittir. Milletim bu vatanı kanlarıyla mahsuldar kılmışlardır.”** (Söylemez, 2014). Sultân II. Abdülhamîd, özellikle bu olaydan sonra, göç hareketlerini durdurmak için elinden geleni yapmış ve mümkün olduğunca katı bir yerleşim politikası uygulamak gayretinde olmuştur. **Sultân, göçmenleri İmparatorluğa kabul etmekle birlikte onları Kudüs’e yerleştirmeme hususunda hassasiyet göstermiştir ve göçmenlere farklı bölgeler göstererek göçü yaymaya çalışmıştır. Tüm bu girişimlere rağmen, Yahudi göçü gayr-i resmî kanallarla da olsa devam etmiş ve bölgedeki Yahudi nüfusu arttıkça artmıştır.** Aynı çaba Avrupalıların toprak edinme ve yapılaşmasının karşısı olarak uygulanmak istense de, bu dönem Osmanlı’nın güç kaybettiği bir döneme tekâbüle ettiği için kuralların kat’î bir şekilde uygulamaya konması ne yazık ki mümkün olamamıştır. Neticede gönüllü olmayarak da olsa tâvizler verilmek durumunda kalmıştır. Fakat asıl büyük nüfus dönüşümü, 1917’de Birinci Dünya Savaşı esnâında ilan edilen Balfour Deklarasyonu ile İngiliz mandasının başlamasından sonra gerçekleşmiş ve Filistin topraklarında bir İsrail devletinin oluşturulmasının önü açılmıştır. ■

KAYNAKÇA

- Avcı, Yasemin. *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*. Ankara: Phoenix, 2004.
- Dolu, Alattin. “Osmanlı Kroniklerinde Kudüs Algısı”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25/1, 2016, (21-46).
- el-Aseli, Kâmil Cemil. “Kudüs (Osmanlı Dönemi ve Sonrası)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <http://www.islamansiklopedisi.info/>
- Emecen, Feridun. *Zamanın İskenderi, Şarkın Fatihî: Yavuz Sultân Selim*. İstanbul: Yitik Hazine, 2011.
- et-Tüfekçi, Halil. “Osmanlıların İlk Döneminde Kudüs ve İmar Projeleri”, *Osmanlı Döneminde Kudüs Uluslararası Sempozyumu*, Nisan 2017.
- Hâdîdî. *Tevârih-i Âl-i Osman*, Nşr. Necdet Öztürk, İstanbul: M.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1991.
- Köse, Feyza. *Osmanlı Yönetiminde Kudüs*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Özdemir, Hüseyin. *Abdülhamîd’in Filistin Çılgılığı*. İstanbul: Yitik Hazine, 2010.
- Satış, İhsan. “Tanzimat Döneminde Kudüs ve Çevresinde Avrupalı Devletlerin Nüfuz Mücadelesinden Bir Kesit: Hristiyan Cemaatlerin İmar Faaliyetleri”, *OTAM*, 34/2013 (185-221).
- Singer, Amy. *Osmanlı’da Hayırseverlik Kudüs’te Bir Haseki Sultân İmaretî*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- Söylemez, Mehmed Mahfuz. “Kudüs ve Osmanlı Arşiv Vesikaları Işığında Yahudilerin Bölgeye Yerleşmeleri Üzerine Notlar”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2, (33-56).
- Tütüncü, Mehmet. *Turkish Jerusalem (1516-1917) Ottoman Inscriptions From Jerusalem and Other Palestinian Cities*. Netherlands: SOTA/Turkestan and Azerbaijan Research Centre, 2006.
- Ze’evi, Dror. *Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.